

Xabier Kaltzakorta: "Dantza-kopla zaharrak"

Labayru 2007

Patziku PERURENA

Deus baino lehen, eskerrik asko liburugatik. Lagun eta gutun moduan eginen dizkiat publiko, nere iruzkin bihurriok, besteren bati ere entretenigarri eginen zaizkiolakoan.

Ederra liburua, bai, batez ere sarrerako saiolan argiak eta akaberrako iradokizun ernagarriak. Koplen korpua ere, ederra bezain galanta. Zenbat ale eder irentsi ote du, pikoka pikoka, oilo gose honek, atariko soroan dabilela, ale bakoitzaren axial gorrixtak, belar tarteko distiran liluratu ondotik! Hala ere, kopladiz kopladi, kopla beraren hainbeste kontaera berdintsu aditu beharrak, atzenerako itzali bezala egin dik oilo gose honen hasierako bazka-grina hura.

Bai, beti zatozak ongi holako metatze lanak, baina, ez nere irudituan holako liburu batean argiratzeko, beste era batera informatizaturik gordetzeko, agian hobeki, datu-base gisan edo. Nik benpe, askoz ere pozikago leituko nian liburua, kopla modu bakoitza, bakarka hartu eta, koplaera berberak Euskal Herrian barrena zer ibile-ra bihurri egin duen aldaerak aztertuz/erkatuz gaika antolatu izan balitz liburua. Hartara, *corpus* informatizatu ederra izanen baigeniake orain alde batetik; eta bestetik, dantza-koplen azterketa liburu xoragarria, koplagintzaren eta koplaera bakoitzaren bilakaera, alderdi kronologikotik, geografikotik, estilistikotik eta abarretik azaldua. Gauza ederra izanen huke, hik heuk ezin baduk, beste norbaitek egitea lan hori. Dadina dadila, ekin eta jarraill..

Ni, beste gabe, egindakoa eskertzera natorkik, orriz orri, nere ustez eta argi urriz bazterrak astindu bidenabar:

22: ...*"kopla sailak urre aleak direla iruditzen zait, eta (haien gaineko) azterketak, kasurik gehienetan, lastoa"*. Honetan, erabat hirerkin nauk Jabier, baina, zer izanen ote litzake kopla asko eta asko, behar beharrezko zuen argiprintza hrua aurretik edo ondotik eman izan ez balitzaio?... Sumatu egin behar, kontua zerk ondatzen duen eta zerk edertzen. Eta suma horrenik ez duenak, lastoa pilatu behar ausarki. *"Kopla bakoitzak oihartzun berezia du bakoitzagan, eta kopla azalduz gero, irakurlearen adimena eta sentimena ez dira aintzat hartzen"*(23)... Baita, baita!...

31: *"canta papel berriyac Durangoco Panchillonec ipiñiyac"*. Azterketak lastoa dituk bai maiz, Jabier, baina, zenbat irabaziko ote luke *canta papel* honek, *Panchillon* zorioneko hura nor zen argituko balitz? Zein garaitan eta etxetan bizi izan zen galdezka, eta orduko udal-erroldak zein batzar-agiriak erne begiraturuz, seguru nauk *Panchillon* horren arima oraindik hezur haragitan ipini litekela. Honetan zenbat lan egin ote nuen nik LEE hartan! Sekulan ezin izanen dik inork imajina, baina, bai ordea, grinezko mandolan haren fruitua noiznahi aisa aski goxa. Halako grinaren huts izugarria nabari duk euskal literaturaren bihotz osoan. Eta ni ez nauk balaku zuriz aisa engainatzekoa.

41-42: ..*"dirurik ez badogu, emango iak bona"*. Et et et. Ez diat uste *bona* hori gure gaurko *bonoa* denik. Dirurik ez badugu, emanen zaik *alea*. Halatsu huke nire irudituan. Kopla eta kanta zaharretan maiz ageri dena baita *diru/ale* arteko aukera. Eta *bona* horrek, -seguru aski ere erdarazko *borona* hartatik geldituak-, bai baititu Bizkaian barrera, gure *bikor*, *ale* zentzua duten arrasto nabariak, eta baita bizkaieraz gaindiko euskal herrietan ere. Erne filologo maite, eta egin laborari xahar horiei galde.

- ...*"Polita da estómago hitza, estamango izatea gure aldaera honetan"*. Goizuetan eta Leitzan eta inguruko herri askotan ere, *estamokoa* aditua nagok behin baino gehiagotan. Eta larri ibili, bihurrera honetaz, hik egiten duan ohar beratsua egina edukitzea ere, txokoren batean aspaldi handian. Taxidermista harrapari horietakoren batek argituko likek, agian, baldin eta nori berea emateko zintzotasunik eta apaltasunik izanen balu.

-....*"begi biez aurrera sartu ziren pozuen"*. Horra hor kolokazio eder askoa gure Pello Esnal jaunarentzako. Euskaldunak, bazirudik, bere burua lurrera, urera edo dena denekora botatzen duenean, beti -z

aurrera botatzen duela: *begi biez aurrera, buruz aurrera, mu(s)turrez aurrera, (de bruces)*. Baina, *begi biez aurrera* hori ez nian inoiz aditu. Bidenabar esan, bai polita, *gure ahoz gora, hortzaz gora* honen ordezeko *aratean, aratian, (alatian, Ondarru aldean)* hori. Nondik ote dator? Ez ote du funtsean *aho* hitzaren *aha-* hori gordeko, aurren *ara-, ala-*erroak?

43: *majo*: ederki, asko, ugari, ongi, bapo: "*majo* ari du elurra". "*majo* afaldu genuen". Inork ba ote daki zenbat modutara erabilia den euskaldunon ahotan *majo* hori?

..."*kortako burdi zarra banaioak kotxie/ hantxe ibilko neuke neure atso motxie*". Inork esan ote du honetaz deus? Partizipioa *-i-n* bukatzen duten aditz askok geroaldiko *-ko* hori hartzean, galdu egiten dutela *-i-* hori. Begira : *ibilko, ekarko, etorko, ikusko*...

Eta zeinen ugaria eta berezia den, batez ere, ahaideko izenen ondotik dabilen *motz* hori: *neure atso motzie, gure motiko motza, neskamotza, andremotza, frailemotza, santumotza*... Nork azalduko lidake niri xuxen, testubarren ironiko erdieztizko horretan, *motz* horrek hartzen duen balio sinboliko afektibo ugaria?...

56:..."*Nua ta banaton zentzuzkoagoa da jatorrizko Ua ta banaton baino, doana eta datorrena gizona baita. Adizkeran osteria biak izan behar lukete hikan, eta ez bigarrena bakarrik*". Hori duk Xabi, herorrek hasieran esan bezala, azterleok maiz egiten duguna, nahiz geure borondaterik onenaz. Usuario luze eta erne batetik datorren koplariak berez sekulan eginen ez lukeen hori. Hori duk urrea lasto bihurtzea, edo Orixek esaneren luken *gisan, urrea kakaren neskame ipintea*. Zenbat ixtori aditua ote naiz, tabernan orduak eta are egunak jokoan eta zurrutean daramazkin agureagana desgaraian etorritako atsoarenak. Eta beti azken sententzia berbera, gizonak andre gaixoari: "*Ua ta banaton*". *Hoa* (etorritako bidean, hortik etxera) eta *banatorren* (belaxe atzetik). Hola baino hobeto eta llaburrago nola adierazi egoera hori, Jabi, senar *jokolariak* emazte xuhurrari?

61-62: ..."*garai bateko bibolina edo txerrebeta, trikitia baino zaharra- goa zatekeen, eta guk trikiti-kopla bezala ezagutzen ditugunak, garai zaharragoetan bibolin-kopla bezala ezagutuak ziratekeen*". Eta Amurizak bibolintero xelebreez ongi dioena errepikatuz, hala diok: "*Garai batean bibolinteru izatea, barkillero izatea bezala zen: pobrea, baldarra eta alderraia. Txerrebetero edo zarrabetero hitza ere garai bateko*

*bibolintero adierazteko erabiliko zen, Zeanuriko kopla honetan ager-
tzen denez:*

*Zotz-zuritzaillea dozu senarra
Zarrabeteroa koñatu,
Zotz-zuritzalleen irabaziak
Zarrabeteroak ondatu”.*

Giroa ederto adierazia zagok, baina, jainkoagatik ere ez dezagun aipa ijito konturik, bestela euskal folklorearen esentzia guzia ipiniko baigenuke onakoz gainera (Goizuetan bestetan aditu ez dudana: jantzi, galtzerdi, zaku eta abar *alde onaz gainera ipini* zentzuan). Eta beti estalian laga beharreko konplejo horren kontrapuntu gisan harako Martin Behor leitzar hura etorri zaidak burura. Ehun behor omen zizkian, eta 1888ko elurtean denak akatu. Baina, huxkeria horregatik nola utzi bibolina jotze! Leitzan sartu den *Stradivarius* bakarra harena omen huan, zeal... Ikus txistulari aldizkaria, 153. alea, 31 orrian: *“Martinek biboliña jotze zun, ta Gregorik panderua”*. Iloba Joan El-duaienek esana, Adunako Aizpean. Nik imajinatzen diat nolatsu joko zuten biak ere, baina, Martinek bibolina zinezkoa zuela ezin uka. Begiraiok bestela, LEE liburuan, 407 orriko argazki eder horri.

Gainera, bazirudik, dantza-kopla zaharrak *zarrabetabibolintrikiti* giro horretakoak besterik izan ez balira bezala ateratzen dela hire liburutik, eta hik badakik ongi, hori baino askoz ugariagoak zirela dantza-koplen adierazbideak. Zerbait esatearren, hona Orixek dioena Leitzako Ingurutxoaz: *“Euskalerriko dantzarik gehienak kanta-dantzak ziran”*. Nolabait esan, erritmoa markatzen zuen edozein sorkarik ballo zian, eta beste guzia kopla, kanta, eztarria. Zer, izan ere, tresna hurbilagorik, errazagorik, merkeagorik eta hunkigarriagorik!... Nork bere eztarriko hariak baino, bazterjende xeble harentzako?...

Dena dela, gure udal eta eliz artxiboak behar bezala azter ditezenean, gauza asko argituko dituk, *arrabit, biboliñ, danboliñ, kopla, gizon dantza, ingurutxo...* eta abarrek zer izen eta izan duten orain baino puskaz argiago zehaztuz. Ikus txistulari aldizkarian, 153 aleko 18. orria; edo neronek 14. orrian *“danboliñaz”* esaten ditudanak.

65: Arrazoi osoa duk *arotza* hiperonimoa dela dioanean, eta *ontzi-arotza* hiponimoa. Elizaldek 1907an *zugarotzaz* esana etorri zaidak burura. Edo neronek Areson ikasi nuen *Zugarotzenea* etxe izena. Esate bateko, Goizuetan *arotzalkia* esaten diotenari Leitzan *trabajalkia*

esaten ziotek zurgintzan. Horretan sinale *arotz* hitza jenerikoa izan zela garai batean, eta zernahi ofiziotako *ofizial*, *obrero*, *artisans* zentzua zuela funtsean, *gabi-arotz*, *gurdi-arotz* eta beste izen konposatu askok erakusten duten bezala. Testu zaharretan ere maiz ageri duk. Deitura moduan *Arozanton*, *Arozseme* (1560-80 aldean) eta holako batzuk leitzen nizkian lehengo batean Aranazko eskuidatzi batean.

72-73: "Europa osoan kontatzen den ipuin baten Bizkaiko aldaerak ematen nituen bi lantxo horietan". Ez diat bat bera ere ikusteko aukerarik izan. Ez eta internet bidez ere, nahiz izenak azaldu. Baina, pozik ikusiko nizkikek. Hik nahi baduk ikus dezakek nerea Plazara aldizkari irundarrean, 1986ko 5. alean, "txintxin diruaren hotsa" artikuluan. Ez ote huan, Loidiren etxean kopla bila ibili hintzen orduan bistatuko nerea?... Bai, itsua eta dendariaren ipuinarekin uztartuz egin nuen aipamen hura ekarri zidak gogora:

*Mila pezeta para ditut pikoaren azpian
Beste mila parako ditut hurrengo astian.*

Zenbat aldiz aditu ote diot gure aitari kantuz, bere azalpen eta guzi. Oraindik belarri xuloan zeukeat, eta gogora arazten badidak, pozik kantatuko diat aurrez aurre ere.

Hirea ere polit askoa duk, nahiz beste neurri eta doinu batekoa:

*Amar duket daukedaz aretx arro baten
Beste hainbeste iminteko bier-etzi beten.*

Dena dela, nik *aretx arro* hori probextu nahi diat. Zuek bereizten al dituzue Bizkaia aldean *harjo* eta *harro* hitzak. Guk ederki bereizten dizkiagu: *aryoa* eta *arroa*, eta ez dituk inondik ere gauza bera. Eta hitz honetaz Mitxelenak ematen duen etimologia, (sin duda), aski behartua ote den iruditzen baitzait. Hire argitasunen zain gelditzen nauk.

76: *Anton* eta *Malen*, pobre eta baxu lehen. Arestian aipatu diat *Arozanton* deitura ageri dela Aranazko eskuidatzi zahar batean. Nik pentsatzen diat *motz* eta *zelebre* samarra izanen zela *arotz* hura. Eta lapur kontuak ere, Iturengo harenak bezala, maiz lotzen zaizkiok *arotzari*. Hire hau lekuko:

*Anton errementari bentanan lora
Urrea dalakoan plomoa daroa (135)*

Aurreko bileran, herri literaturakoan, Anton eta Antonioz aritu hituan gure erudito giputzak. Nik banekian Anton santua sortzez ijtoa zela, eta abereen zaindaria, eta itzainena eta mandazaiena, eta apropos egin nian galdea. Ederki oroitzen nauk San Anton eguna nolako izaten zen Goizuetan: abererik ezin pastatu, behirik ezin uztartu... Abere eta abeltzain, denak San Antonera, meza entzun bidenabar jana, pentsu edo abere bedekatzera. Gero, bazka edo pentsu estra denentzat. Itzai zein mandazai, mozkor batean iluntzerako.... Baina inork esan ote du argi eta garbi, izen edo santu horretxek bere bakarrean zeinen ederki erakusten duen gure folklore baserritar honen ijitotasun eder nabari nabaria. Berastegin ere baduk San Anton ermita, baita Zubietan eta Lesakan ere, eta non ez?...

Baina, Anton hori bezain ugaria dela esanen nitek *Peru* giro horretan: "Ai Peru, Peru, Peru, zu beti alperra, sarri izango dozu alkandora zarra" (153). Eta *Peru Abarka* hark bezalatsu, nolako *Perutxu*, halako *Maritxu*, esaera zahar hartan ere, ez ote du funtsean zentzu gaitz horixe nabari? Larri ibili, Bidasoaz haruztik sartutako *Petiri* (*Santz*) hartaz atzendu gabe, noski.

Gure folkloreko *Malen* ugari horrek, berriz, behar bada, Santa Madalena behartsuarekin izanen lizkikek bere sinbologia bereziaren lehen erroak. Lazaretoak edo Madalenak, bai baitziren herri askotan, jende behartsu, pelegirino, alderrai eta gisakoen aterbetzat eraikiak. Goizuetan, hantxe zagok, herriaren sarreran. Dena den, hire kopleta-ko Matxalen horrek harako beste ezagunago hura ekarri zidak:

*Andre Madalen (bis) / laurden erdi bat olio
Aitak saria ekarritzian amak ordainduko dio
Amak ordaitzen ez baldin badu, or konpon eta adio*

Lexikoan (*ordainduko*), xurigarbi usaina zeriok koplari honi, baina, molde zaharra denik ezin uka. Hor ere pobretasuna Malenekin uztartua ageri baita ba. Ulertzen?...

77: Matxalenek edaten duen *ur gorria* ez duk nere irudituan ardoak. Segurunera *koñaka* edo beste halako *patar* klaseren bat baizik. Nik ezagutu nian Goizuetan "Koñakes" deitzen zioten atso mozkor bat. Txirritak eta bestek ere, "atsuen *patar botillak*" aipatzen zizkiaten, sermollariei kulpitutik adituak. Gizasemeena ardo den bezala, patarra izan baita antonomasiak, -era guzietako patarra-, emakumeen edari sekretua.

78: Juan de Irigoyenen elaberrian ageri den *Amunategui* horrek, berriz, hain justu, testubarren horretan, harako Zubietako *Amontegi* ditxosozko hura ekarri zidak gogora. "En amunátegui vivió también la celebrada en coplas de ronda, la famosa Matxalen Busturiko: ... gabien gabien, errondariek dabiltes zure portalien". Zubitako hura, maitalekua edo antzeko zerbait omen huan. Ez al du hemen ere zentzu beratsua? Ikus Txema Larreak 1995ean Pamielan ateratako *Nafarroako euskal idazleak II*, 100-102 orriak. Irakaspen ederra, sekulan atzendu beharko ez genukena, Fermin Ixurko uitziar argiak folkloreaz ematen diguna. Edo ikus, Labayrun bertan, Gauontza Sortan, *Gaurko Poesia*, 1993, 157-8 orriak, neronek xalagardatuak.

93: *Ezkontzen bazerade mandazaiyarekin*

Artu bearko dituzu pastaburniarekin

Ongi gogoan diat nola aditu nuen *pastaburni* hitza aurreneko aldiz Mikela Labaienen ahotik. Atzo hil huan, 93 urtetan. Ikus *Leitzako Errege Erreginak* 55. or. Edo Mikel Olanoren *Leitzako Euskararen Hiztegia*. Edo nahiago baduk OEH.n *Basta-Burdina*. Horra beste hitza ongi zehaztu gabe daukaguna. Ez baitira inondik ere gauza bera, *pastorratza* eta *pastaburnia*.

97-98: *Kataliñ ariñ-ariñ, Kataliñ ariñe*

Zenbana saltzen dezu dozena sardiñe.

Hori duk Leitzako kantaera. Hik eta beste edozeinek ikus zitzakek kanta horri buruzko xehetasunak LEE liburuko 561-62 orrian, Kristobal Altzateren ahotan. Eta gainera, hik Daranatz-en paperetan aurkitu huan "ezuste gozo" hartan bezalaxe (*Çoumbana*, 96 orrian 6. aha-paldian) esaten dik Leitzakoak ere: "zenbana", eta ez "zenbaten" Bizkaiko Gerrikakoan eta beste kantaeratan bezala. Baina, hori bezain argigarri iruditzen zaidak, kanta horretaz nik ematen ditudan aztarren guzietatik bat bakarrik ere ez aipatzea. Eta guzietan adierazgarriena honako hau ez aipatzea: "Kanta horren doinua, porrusaldaren erritmo arinean ere jotzen zuela askotan Ebaristok". Nahi baduk, kantatuko dizkiat bi kantaerak aurrez aurre. Katalintxonen bizi omen huan orduan, hori esan zidana, Emilia Azpiroz; eta gaur oraindik, bere 93 urterekin ederkiz esanen likek, hagitz buru argia baitauka. Ebaristo Elduayen, berriz, Leitzako ziztulari zaharra huan, Emilia neskato koxkorra zela, auzoan bertan, Txonkonen bizi zena. Hain juxtu, lehen aipatu Martin "Behor" bibolinteroaren anaia.

Horrek esan nahi dik, aurrez 61-62 oharretan esan bezala, *dabolinteroek* ere (ziztulariek ere) *arrabiteroek* edo *bibolinteroek* bezalaxe bihurtu zutela ahozko usuario zaharra, puxkaka moxtuz eta doinubixituz, dantza-kopla. Nik musikaz ez zekiat deus haundirik, baina, zenbat *karrikadantza* edo *kalejira* patxadako zahar eta ez hain zahar ote da, han nonbait, trenaren sorrerarekin batetsura *ariñ-ariñ* bihurtzen hasia, melodia berbera, 6/8ko konpas patxadakotik, 2/4kora bixkortuz. Beste bat aipatzearren, txixtulari aldizkariko 153 zkian, 4947 orriko biribilketaz esan zezakeat, Kandido Tolatxenekoari Leitzan askotan aditua: "*ariñ-ariñ bezela yotzen zien kalejira au Aisoko Suteikok*". Azken hau Caballero akordeolaria huan.

Bai, hire tesia, batez ere, garai zaharretako dantza, kanta, erre-frau, edo bertso zahar patxadako askoren puskak, kopla bihurturik eta erritmoz bixiagoturik ugaldtu zirelako izanik, harritu egin nauk holakorik ez aipatzea. Gehiago ere aurki litezkek LEE dohakabe horretan. Izanez ere, zer esanez hasten da ba liburua, 17 orrian bertan? Eta zer esanez segitzen 19-20 orrietatik aurrera? Norbaitek aitortu beharko likek, garen bezain esker gaiztoko ez bagina. Akaso hik herorrek, heure bilketa lan bikain honen azterketa atsegin hori egiten duan egunean. Hik ez baduk egiten, hobeki behintzat, ez baitu inork eginen.

102: *Amalu atso eta amabost jikara/
ondora arrimatzeke bildurrez ikara.*

Ongi egiten duk 14/15en segida hori aipatzea, nere izenarekin zikindu gabe. Joku beratsua huke, honako 113 orriko hau ere:

*Arabarra, arabarra/ amalauan garagarra,
amabostian gariya/ arabar barregarriya*

105: *Bergarako neskatillen dote arriyua/ burruntzari zartxo bat iru zulokua.* Hagitz zabaldua, baita. Ikus LEE liburuko, 593 orrian, Kandido Tolatxenekoak kantatua Leitzan: ... "*iru iltzeburu nittuen do-te/ Eta zerbait geiago banuen ere/ burruntzali kuli zar-zar bat kiderrik gabe!*" kanta grazios patxadakoa.

108: burlaren edo kontsolamendu merkearen giro horretakoak ere asko dituk. Gure aitari etxean askotan aditu diodan hau, besteak beste:

*Nere nobiyuan ama/ asto baten jabe dana
Aretxek ekarriko'igu etxian biar dan dana.*

Gorpuzkera edo jazkera bidez ere maiz adierazten duk goien gradua edo arlotekeria.

*Baserritarra izanagaitik ez egin neri burlerik
Nere soiñeko perkalezkuak ez dauka meriñakerik.*

Soiñian kamisarik ez/ lepuan perladuria. (113)

*Salada batek Zorrotzan egin dau gona gorrie
Barrenetik imina deutso aginade surie. (131)*

Zeinen polita, arroparen detaile horiek sortzen duten kromatismoa! Eta zer ote da *aginade* hori? Xabier Lete hainbeste xoratzen zuen zorioneko *puntilla txuri* hura? Beste batean, 137 orrian, *agindure* deitu zioz Zornotzako saladak.

*Maritxu Petrolina ze enbra polite!
Buruen pañeloa moño ipiñite (137)*

Zeinen ederki esana dena. Eta *enbra* horren indar xaloa?... Hori hartu ote zuten eredutzat edo irudizaintzat (*asesor de imagen* -tzat, alegia) gure poxpolin koitadu haiek, biraorik gabe oneski dantzatzeko. Aze kontraste zakarra, eta ulermen baldarra, ez?...

*Txapel azulak eta barradunak frakak
Arratian dagoz mutilak galantak (147)*

*Arditik izan ezta sedazko galtzakin.
Manuel pintorero abarka zarrakin
Konejua dirudi bere bizarrakin (161)*

*Orroko mutik orrek adio ta adio/
nere gona zarrari parre egiten dio (169)*

*Oraingo mutil zarrak daukate pelea/
ortzetan pipea ta eskuan tosea. (169)*

*Tximini garbitzalle mutur zikindune/
galtza zar bizar aundi Judasen lagune. (169)*

*Brontzezko galtza eta txaleko berdea/
galtzak ezin jaso ta zertako do andrea (171)*

Eta abar, eta abar...

111: *Ortuan laranjiak orria dau berde/
Udako kolorian zu neguan bere.*

Harritu nauk kopia horrekin. Beti kolore gatxa, arrotza, alegia. Baina konparaziorako *ortuko laranja* erabiltze hori? Hemen ere egiten ote zen?... Edo erdaratik datorren sinbologia erotikoa ote du laranja horrek, Atarrazeko Jauregiko “*bi zitroin doratū*” haien gisan. (Ikus *Ni ez naiz hemengoa*, 193-98 orriak)

Nola ez, koloreak ere maiz ageri dituk kopladietan, nere grina zaharren tentagarri:

*Ederra zera baiña ez zera arrosa/
kolore zuri gorri begi amorosa* (108)

*Baltza nazela diñuste/ bañe neuri dust ardure gitxi
Ardagoa be beltza da, baiña askok egiten dau erosi.* (123)

*Beltxerana nazena zuk omen diozu/
ez naz zuri ederra egia diozu.* (173)

*Arantzazu-mendiko grabilin gorriya/
neskatxa musugorri engañagarriya* (274)

Ez diat uste *ardagoa* hori gure *ardo* edo bizkaierazko *ardaua* denik, ez bada gure *ardangaia*, behiala sua bizteko basoan bildu eta herriak saltzen zuena?...

Edo azeri izan nahi zuen zakur haren kolorea: *Belarri baltzak eta/ burua bellegi* (127)

Edo Mari Mondongori galdu jakon oilloarena: *Buztena pardo-pardo/ burue bellegi* (128)

Bizkaian non eta nola erabili da zehazki *bellegi* hori? Inork ez zidak ongi argitu oraino.

*Arantzazu-mendiko grabilin gorriya/
neskatxa musugorri engañagarriya* (274)

*Amaika majaderok jatejok ogia/
saman korbatia ta poltsiko gorria* (327)

Bai ederra eza edo *hutsa* adierazten duen gorritasun hori.

113: *Antonio Goitiko arotz edo zurgina/
amaika neskazarri erreka egiña.*

Zer izan liteke *errekau* hori?... Txortan egin? Beteta utzi?... Bai, ezin zehaztuak ere bere grazia izaki. Eta ez ote du zehaztasun guziak baino hagitzez haundiagoa, gainera?...

123: Zer da zehazki *zotz zuritzailea*? Zesterue? Saskilea?... Zehaztuko didak. Gero, 324 orrian, hire harridurarako bada ere, *carpintero* gisan azaltzen duk, baina, nik saskile edo zestero dela esanen nitek; edozein moduz ere, zurez edo zumitzez egiten ziren "oficio menor" horietakoa: *goilaragile, bastoigile, otzaraigile*...

130: *Asiko naz asitzera*... Harritzeko samarra ez al da hasierako *aditz joko* hori? Begira egiok, LEE liburuko 18 orrian, garai bateko amodio kantez edo Leitzako arrosnabarrez ari nazela, nola hasten den bigarren ahapaldia: *Ikusten dut, ikustera*... Aditz joko berbera duk. Esaiek euskal filologo eminente horiei, ea pittin bat argitzen duten ene inorantzia sekulako hau.

Baina, amodio kanten sarreran aurkitu dudan aditz joko politena, honako hau duk, halere: *Solora nindoyala/ solotik nentorrela*.. edo *Bentatik nator/ Bentara noa*. Amodioa non sortu, gogoia beti harako *joan/etorrian*. Horratx, kasik oharkabean pasatzen den aditz joko ilauna, amodio grinarik erogarriena adierazten. Hori bai dela estilizazioa, eta ez oka eragiten duten gaurko apaindura nabarmenegiok.

131: *Urta- txuntxulun berde/ mesmero mokordo*
Aintxe goyen atso bat/ kakagiñen dago.

Aita aita da ta susulun berde/
ama ama data masuste berbe. (135)

Lehen aritu nauk koloretaz, baina, egunen batean erakutsiko diat hain zabaldua den *txuntxulun berde* hori, alderrai pobrea adierazten zuen kolore berdeko *ttuntturro* (*kapela konikoa*) baino ez zela, eta amama *masusta* = (*kejosa*) horrek, berriz, aiton alderrai zelebren horren emazte amonduaren *ijitonegarra* baino ez duela adierazten. Beraz, giro nabari askia, kopla horrek jaso digun familiarena ere, amamak magalean daukan haurra barren: *loa loa xunxulun berde, loa loa masuste*. Haurra ere *negarti*, beraz. Nonbaitean leitua diat Erdi Aroz honuntz Frantzia aldetik zetozen pelegirino eta juglare haiek *tuntturro berdez* janzten omen zirela endemas, beren graduako kolorez, alegia. Ikus *Dakiguna ikasten*, 113 orrian: "porque **vert** en francés servía, por entonces, para calificar de **rudo**". Ulertzen?... Beraz, *berde* hori, ez huke Lekuonak esan bezala, euskal testuan apropos txertaturiko kolore izen arrotza, baizik eta jende alderrai haren *arroz-tasun pobrea* bera adierazten zuen kolore sinboliko ezaguna. Eta

hortatik gero, Bidasoaz honuntz berdea hedaduraz zabaldu izana zernahi *arrozkeria* adierazteko.

Eta onomatopeia hustzat hartu den *txutxulu/tuntulun* horren ha- maika aldaera gogoan, aitari askotan aditutako bertso honetaz oroitu nauk:

Lenago etortzen ziran ofiziabliak
Txorroskilliak eta pertz-konpontzalliak
Tutulumendi edo santu-saltzailliak
Gizonik formalenak zikiratzailliak.

Garbi aski zagok horko giroa. Eta zer ote ziren *tutulumendi* horiek? Nere ustez, goian aipatu *txuntxulun-berde* horietxek berberak. Eta gaur arte iraun dik *tunturro* horien usuarioak, bai ihautetan, dantzetan, Zubieta-Iturengo joaldunetan eta abarretan. Leitzan sonatuak omen hituan Plazaolako *zuletatarrak*, holako *tunturroak* egiten, barrendik alanbrezko armazolekin eta beste. Aurten ohitura berri- tzeke asmoa ditek, Agustin Aranburu erakustun dutela. Orain mende pasaxe, Idiazabalgo Zuloeta baseritik sartuak dituk Aranburutarrok Leitzara. Ikus LEE liburuko 181 orriko azken argazkiak.

Baina, goiko bertso horrek beste hau izaten dik beti ondotik, gure aitaren ahotan:

Dela listero edo dela sobrestante
Zerbait ofiziyua gehienak badute
Jornalik haundienak frantsesak dauzkate
Nonbait español danak tontotzat gauzkate.

Lehen arotzaz aritu gaituk, eta begira, horko *ofiziyu* eta *ofizia- bliak* ez ote ziren garai batean *arotz* izanen euskaraz? Larri ibili. Dena dela, aurreneko bertsoko "*lenago etortzen ziran ofiziabliak*" hori, bigarrenagoak argitzen dik, Fraintzitik etortzen zirela, alegia. Ikerlan eder bat mereziko likek gai honek ere, menderen mendetan arrazoi askorengatik izan baita frantsesa gaizki ikusia Bidasoaz honuztik. Bai- na, sobera luzatzen ari zaitak ihaute giroko *tunturro berde* hau.

132: Feli Etxebarriak 1925 aldean Zeanurin jasotako horietan, 26.a honelan dela diok:

Sagu zarra/ eutzi agin zarra/ Ekatzu agin berria/
Sagu zar barregarria.

Oroimin poetikoa sorrarazi zidak, alua!... Erdi Aroko ikonografian agerienez, haur izan berritako amaren bularra babesten omen zian saguzaharrak. Eta hagina, funtsean, esne hormatua baino ez duk. Ikus honetaz "Harrizko Pareta Ediurratuak" liburuan, 40-41 orrietan esaten direnak.

134: *Atsoa ta agurea alkarren atzian/
basora jua dirak pekorotz batzian.*

Bai, *pekorotz* horrek, gure denborako *behigorotza* esan nahi dik. Baina, berdin zio, *ardigorotza*, *oilagorotza*, *zerrigorotza*, *abere-gorotza* edo beste zernahi gorotz izan. Gorotza izatea huan ditza. Edozein bordarik esanen likek oraindik, *gorotza* zeinen sorkari preziatua zen. Kontua atera besterik ez, *ongarri* izena bereganatu zuenerako. Zenbat iratze egiten ote zen urtero, eta nolako arretaz zaindua, etxe-ko azinden hankapean txikitu eta ongirri bihurtzeko!... Kopla hori hobeki bizi nahi baduk, leizak LEE liburuko 208 orrian, "Joxemiel Landa, *semekin gorotz biltzen*" izeneko kontakizun zinezko askia. Eta horrekin aski ez baduk, jozak Trapuan Pupua liburuko 300. orrira, eta egiok gorazarre nere gorotz usainari.

Orri bereko 134 kopla, berriz, honela entzun izan zioat nik aita gureari etxean:

Atsoa ta agurea aserretu dirak/ Atso demonioak ixiputik tira.

Sekulan ez diat aditu *ixipu* hitza aitaren ahotik, kopla horretan ez bada. Goizuetan ez baita erabiltzen, Leitzañan baizik, *isats* edo *buztan* adieran. Oroit erdarazko *hisopo* haren formaz, hitz honen etimologia ederra bilatu nahi izatera.

136: *Aurtxo txikie negarrez dago/ ama emaiozu titie
Aite gaiztoa tabernan dago/ pikaro jokolarie*

Bai erne ibili nauk, bai. Hire kantaera guzietan ere holaxe ageri duk *jokolarie*, seizazpi aldiz. Ikus LEE liburuko 593 orrian ere, elkarren segidan, *jokolarie* bi bider, Tuteneko izandu amona Maria Jesus Zabaletaren ahotan. Orotariko Euskal Hiztegian, ordea, ez dik egiten ahozko usuario ugari horren aipamen bat bakarrik ere. Horra hor, gure hiztegingintzako hutsik haundienetakoa. Dena dela, *jokolari* eta *jokolari* zerbaitetan bereiztu nahiko balitu bezala zirudik, nolabait *jokolari* arrotz hori teatroko *aktore* eginez edo. Baina, hire kopladiok eta sehaska kanta zahar hark erakutsiko liketek ederki, deus izatekotan, *karta jokoa* dela, *jokolari* horri dagokiona, eta ez deus besterik. Hala

eta guzi, harritzekoa duk ahoz aho –o– horrek holaxe irau izana. Fida hadi gero, filologoen zientzia extu horietan!...

150: Tarteka konparazio ederrik ere baduk, nahiz begien bistakoak iduri, holakoak izaten baitira ikusteko gatxenak:

*Eztia ta koipea lehengusuak dira
oraingo mutiltxaok barritsuak dira*

*Ederra ta galanta biak leku baten
ona ta aberatsa gaitz dira bilatzen.*

160: Polita baita, *berdin* eta *hain gutxi* erabileraz egiten duan oharra:

*Despatxatzera noa asitako lana,
Berdin ez da faltako emen zer esana*

*Nik ez det nai soldadue/ **ain gutxi** marinerue
Ez da moja juango/ **ain gutxi** serore*

166: *Gurutza santuaren señaleagatik/
soñua muda-muda gure jaunagatik.*

Deus baino lehen ez ote luke *sinale* beharko euskara batuan? Ni seko *sinetsia* nagok baiezkoan. Dena den, koplak honen oso antzekoa, bere musika eta guzi hantxe daukak LEE liburuko 279 orrian, eta baita koplari bere zentzu guzia ematen dion esplikazio polit askiak ere. Leitzan ezaguna omen huan, Manuel Lasarte bertsolari famatuaren anaia, akordeoia zerozer jotzen zuena. Baina, beti pieza bera. Leitu leitu, eta entzun.

*Iru milla karakol bosteun zizalla/
Goyerrin ez omen da neska bat donzella.*

Ez omen duk ez, arbolaxka, *zizalla* hori, *zizarea* baizik, Joxemari Iriondok argitu zigunez. Bai polita atzizki hori, antzeko narrastietan ere ageri dena. Nondik nora sortu eta jaso ote da modu horretan?... Ikus, hurbiltasun fonologikoagatik, besterik ez bada ere, eta are hurbiltasun sikomotzizagatik, *izi* hitza Mikel Olanoren Leitzako hiztegian. Baina, ez duk egia *izi* hitzaren azkenean dioena, ez baitut esan nik sekula santan, *zirauna* leitzarra *ziraba* goizuetar dela besterik. Iziak ez dik deus ikustekorik, leiendak dioenez jainkoak kastiguz betirako itsutu omen zuen sugemotz errukarri horrekin.

176: *Artoa poco poco/ kalabaza jaki/
gu nola bizi geran jangoikoak daki.*

Nik hola aditu izan diat Goizueta aldean, kalabaza pobrejantzat hartuz bezala, edo besterik ez zenerako miseria adierazle moduan. Baina, gaur auskalo nola erabiltzen duten Artzakek, Subijanak eta enparauek.

177: *Parian pasa eta agurrik ez egin/
neronek esan nion adios Katalin.*

Oroit lehen *Katalin ariñ ariñ* kantaz 97-98 orrian esandakoak.

183: Zenbat aldiz aditua eta kantatua ote dut kanta moduan Leitzan?:

*Ttukurruku ttuku-ttuku,, ez neri ekuttu/
aita gangaran da ta sentittuko gaittu*

*Aita ganbaran eta ama sukaldian/
neska mutillak, berriz, eskallerapian.*

Nahi baduk kantatuko diat aurrez aurre, afaltzaindiko argialdiren batean.

187: "Diru zaharrak dira, harrar hamaseikoak edo urrezko *dobloiak*". Zergatik diok *dobloiak* eta ez *ontzekoak*? Izanez ere, *ontzeko urre* edo *ontzurre* batek, hamasei duro edo hogەرleko balio baitzuen. Berriz atzera, 315 orrian: "Amak *emango beleust amar amaseiko/ ezkonduko nintzake udaberrirako*". Kopla hau zaharra da inolaz ere, garai bateko hamaseikoa edo urrezko *dobloia* aipatzen baitu, diok hurrena. *Ontzurre* edo *dobloi* alde batera utzi eta, zeri esaten diogu zaharra? XX garren mendekoa izan bailiteke lasai asko, edo gerraurrekoa behintzat. Ikus LEE liburuan, 586 orriko azken kopla.

Lehendik *ardit* kontuak ere aipatu dituk. Gero eta seguruago nauk, lehen 72-73 orrian esan bezala, Irungo *Plazara* hartan, nere *txintxin hots zahar* hura entzuna duala. Ez?... Geroago ere, 207 orrian, ez duk aipatzen Irunen ibilitako urterik. Eta honek guziak, ba al dakik zer ekarri didan gogora, harako 235 orriko kopla eder hura:

*Pentsamentua balitz bai mandatarrija/
Sarri jakingo geunke alkarren barrija.*

Eta, eskerrak ez den hala! Bestela akabo gure libertate gosearen azken kontsolamen lekua. Pentsamentua, alegia. Eta txanponez ari garela, honako 189 orriko hau ere ez duk itsusia, ez denez itsusia:

*Nabarnizen ei dago morokilla merke
txakur txiki bategaz topiñia bete.*

Guk justuan, eta gure ilobek, ezta arrastorik ere ez ziotek hartuko *txakur txiki* horri. Eta *morokilla* horri?, eta *topiñia* horri?... Baina horixe duk hitz guzien legea: sortu, hazi eta indarrak pilatu, gero xahartu ahalean etxeko gazte guziekin borrokan atzeneko arnasa eman arte.

238: *Ederrak bi balixo dau/
kariñosuak lau/
umilla ixatiak asko balixo dau.*

Emekumez ari duk, ez? Zeren gizasemetan ez baitu asko askorik balio gaur, hala izateak. Dena dela, aitari etxean maiz aditutako hartaz oroitu nauk, oraingoan ere:

*“Emakumiak biar du:
kalian airosa,
etxian gobernosa,
eta oyian amorosa,
eta neria ala da”.*

Behiala Goizuetako Aldai baserrian bizi zen Fermin Xibiri delako xeblebre batek esaten omen zian, *gipuzkeraz* jakina, esandakoa nobletu eta graduz goitzearren, eta bidenabar bere umildade xelebrea erakustearren.

240: Markinan *sopittia* (*sopitta*, *sopitxia*). Arratian *ipingia*, beste leku askotan *adabakia*, guk mutikotatik *petatxua*. Baita *peraka* ere zentzu beratsuan. Artantzuk, arkaztek *perakatu* egiten hituan ahariak ez ernaltzeko. Guk egintza horri (*artantzuk*) *petaxtu* esaten genioan atzenaldera. Oraindik ere egiten dizkitek Goizuetan. Ez zekiat *peraka(tu)* honen etimologia, baina, nere sumak beti *fereka(tu)* hitzarekin lotu izan dik, eta baita, *pérecki* (Goiz) *peraki* (Leitz) izeneko tresna (*media-luna*) zaharrekin ere. Izan ere *igurtzi*, *arraskatu* zentzu hori sumatzen baitut guzien atze-atzean, oraino *igurtzi ederra eman* eta gisako esaneranatan gordetzen den bezala. Ulertzen, Javi?...

255: *Gorengo ganbarara bidia labana/
topiñan sartu jaku mutil barrabana.*

Zer da xuxen barraban hori? Mutil bihurria, barrabas samarra. Bai, baina, etimologiaz?... Behar bada bi gauza guziz desberdin nahastera nihoak, baina, ikustak Goizuetako elizako eserlekuen auzi batean, zer ageri den 1613 urtean: "*la Casa de Altamira ô Arrabatanea*". Eta ikus erdarazko hiztegieta *rabadan* hitza. Arabiar jatorrikoa diagu (rabb addan), eta *aharien jabea* esan nahi omen dik funtsean, baina, gure artera zabaldu zenerako, *artzai-mutil*, edo *unai-morro* adierazteko erabilia izan zela zirudik, batik bat. Beraz, Goizuetara *arrabatan* etorri zenen bati zor diogula bai gaur arte iraun duen *Altamira* deitura bai *Arrabatanea* etxe izen zaharra. Parte gaiztokoa behar zian inondik ere, *arrabatan* horrek, ez huan bestela horren aisa galduko. Eta ez ote dute nonbaitean erro berbera *rabadan* eta *barraban* horrek? Eta nire ikasmina are gehiago korapilduz, ez ote digu *arrabat* (*rabadan*) horrek hire lanean usu alpatzen duen *arrabeta* ditxosozko horren sorburua argitu nahiko? Ez al ziren ba *arrabetak* (edo *unai-morroiak*) *arrabetari* izaten maizenik? Orduan, unai-morro edo *rabadan* ofiziotik sortua ez ote da izanen *arrabita* musika tresnaren izena? Erna filologo alfer horiek, erna!...

262: *Altuan bizi naz baia kalera daukat gogoal/
ortik jenteak dauka ta bizitza alosokoa.*

Oso oker ez banaiz, *sentencias y refranes* sonatuan ere ageri dela uste diat holakoren bat, baina ez diat inon aurkitu. Zer esan nahi du zehazki *alosokoa* horrek? Basoko bizitza *exkaxa*, *mehea* dela. Edo agian hutsegiteren bat ote dago tartean, *a lasokoa*, (*hura bezalakoa*) edo gisako zerbait adierazi nahian?

286: *Ezkondu nahi dute, nun dute dotia?/ Mantalaren azpian botella betia.* Honez gero bizpahiru lekutan idatzia izanen diat, harako Goizuetako Ezkartin gertatutako galde erantzun zelebre hura, baina, hiri ere ez zaik gaizki etorriko berriz oroitzea:

-Erramona? Zenbat emangoizu alabari dotea?

-Doteal? Mantalan azpin antxe dik bere moteal...

Bere *toxa* alegia, hik heuk liburuan bertan iradokitzen duan sinbologia horretan. Orri bereko hau ere, maiz asko aditu nauk Goizuetan, batez ere ihautetako mozorroen jantzia aitzaki. *Ai ai ai mutilla, zapela-gorrial/ Zer dezu izena, ipurdi-gizena?* Baina oraindik ez ze-

kiat, segurantziaz esateko, koplak hori, kantari baten galde hutsa den, edo biren arteko galde-erantzuna. Ikus LEE liburua, 328 orrian, koplamolde horren sorburu bila hasi nahi izatera.

318-19-20: Zinez harrigarria *Zirri-mirri* mitikoaz Arratibel eta Barandiaranek Ataunen jasotakoaz esaten duan hori guzia. Zenbat aldiz aditua ote nago, mitotik batere ez duen gai honen inguruko kontu folklorikoak. Zenbat baserritan (etxetan) izan ote da neskame jitana edo erdjjitana horietako bat, eta endemas, herrian besteak bezain normal harreman sexualik ezin izan zezaketen agote/judu/mairu kastakoen etxetan!... Gerraurrekoak, eta ondokoak ere, kontatuko lizkikek franko jendeak, herriz herri bila hasi ezker. Horra hor kasik gure gurasoen garairaino bizitako prostituzio diskreto askia, gure pratiarka zahar jakintsu sotanadunok *mito* bihurturik gauen gaueko mairubarataraino eramana. Izan ere, zer izan du eliza katolikoak sexua baino *mito* emankorragorik. Eta zenbat aldiz aditzen ote dut oraindik, mitoak behar ditugula! Bai, egia. Baina, hain xuri sortuak?... Eta zenbat holako, gure Joxe Mielen lan xoragarrietan, besteak beste, gure folklore hagitz agot-ijito hau estali nahi zentzugabeen sortuak!... Bai, nik ongi estimatua zeukeat gure bizia animatu duten apaiz zaharron lan gaitza, baina, zentzuzko galbahe eder baten premia larria sumatzen zioat euskal mitologia ergel honi guziari. Honetan bai, *jasotzaileak* izorratu duela *jasotakoa*, kontua bere ironia natural xalotik atera, eta urrutiko *mito zahar* bihurtu nahi itsuan. Eta hau, beti gure aurkarien esku zikinetan utzi gabe, guk, euskal folklorea zinez bizi eta maite izan dugunonok, argi eta garbi esaten hasteko ordua dela uste diat.

325: Etxean aitaren ahotik adituak dizkiat nik 1 eta 6 elkarren segidan, askotan:

Udaberria dator/Manuela bero.

Pozik emango luke eskatu ezker.

lñok eskatzen ezta eskeintzea lotsa.

Alperrik galtzen dauka bere santu motza.

Eta ez nekian Joxan Artzek hiru disko bazituenik grabatua holako perlekin. Pozik adituko nizkikek. Baina, hirugarren horren kutsukorik ere aditu izan diat Urumea alde honetan. Honatx bi, Goizuetan bertatik bertara bixi asko jasoak :

Larrua merke merke
Biureta aldian.
Bakalloren andriak
Errial batian

lantxiren andria
Ez da lau erralde.
Hark ematen omen du
Larrua debalde.

Ondotik, hala diok 326 orrian, Arratialdeko kopla batzuez ari haizela: "giputz jantzia dutela ageri dira: *obeto* > *obeki*, *edurra* > *elurra*, *dogu* > *degu* eta abar". Hamaika holako entzun eta ikus zitekek Nafarroa aldeko kopletan ere. Arestitxoan aipaturiko goiko bi horietan, urrutirago gabe: "*aldean* > *aldian*, *andreak* > *andriak*, *batean* > *batian*", nahiz kantariak eta kantatu zuteneko lekua ere nafarrak izan. Gipuzkeraren eragin sikosozial honetaz ere, ez kronologikoki eta ez geografikoki, egin gabe zagok oraindik azterlan seriorik. Zeren zain ote daude gure filologo zozo horiek.

Eta bukatzeko, bidera atera zaizkidan beste hitz batzuk, soka motzean besterik ez bada ere, ez nizekikek aipatu gabe utzi nahi:

Porasuz: poderioz 17. *Atzoskola*: azkazala. *Adarsoinu*: adulterio 23. *Ajutu*: egoki 24. *Silutegia*: inprenta 30. *Txolet*: antosin (acetre, gallofa, bacineta, erdaraz). *Mandazai* edo *karramateru* 107. *Ixiñelak* zer da? (sari, rekonpentsa) 127. *Zaldar* : zuldar? 146. *Artza*: criba, galbahe handia. *Orixen zaldabaiaz* oroitu nauk 147. *Sotenak eman*: egurtu 177. *dandarrez*: arrastaka 292-92. *Karkabatan egon?* 300. *Maiozazkanea* 314. Hori hori, zer ote da *zubona* hori? Izan ere, *ontzari* (?) delakoaz oroitzen bainaiz, behiala lumero sorgin surrean nenbilela, nola ikasi nion Azkueri, *onzonero* zerga biltzailearen kontua.

Besterik ez: *plazer haundia* eta *merkea* izan *dela neretzako*.

Hire erantzun zain, hurren arte. Ongi izan.